

Март – complexio oppositorum в българския народен календар

Михаела Виденова

Доктор по етнология – БАН,

Психотерапевт под супервизия БОАП „К. Г. Юнг“

Настъпва март, „женският“ месец – част от общия цикъл пролетни празници в българския народен календар, свързани с прехода към пролетта. Органично – чрез реално възраждащата се природа, и символично – чрез богатата палитра от обреди и вярвания, през март българинът се среща с **пълното ветрило от аспекти на Великата Майка**. Ерих Нойман¹ ги описва в трите полярни опозиции: оста на Майката (добрата майка Изиди – ужасяващата Кали), оста Анима (мъдрата София – вкаменяващата и безумна Лилит) и оста Трансформация (Мария като духовна трансформация – вещиците като негативна промяна). Всички тези аспекти ще видим отразени в митологичните образи, вярванията и обредите, които придружават честването на Баба Марта, Младенци и Благовещение.

Макар и пълен с женска символика, третият месец със своите разноцветни ритуали, вярвания и празници не е само „женски“ в своята архетипна същност. Застанал на прага между зимата и лятото, със своя детайлен обреден и празничен характер март опосредства символичното и реално преживяване на психично **coniunctio – съюз на противоположности, от който се ражда трети, нов елемент**: новият календарен цикъл, новопоникналият вегетативен, животински и човешки живот. В своите 31 дни месецът предлага едно временно обединяване на несъвместимите елементи на зимата и лятото, смъртта и живота, чиято крайна цел е ново завъртане на колелото на календара в една безкрайна възходяща прогресия. Със своите празници: Баба Марта, Младенци, Благовец – месец март служи като **трансцендентна функция**, която свързва двата полюса на живота – *libido* и *mortido*, лято и зима – и в този смисъл дава възможност за една нова синтеза, която надскача тези две крайности. Ако март със своята богата символика от български традиционни вярвания, празници и ритуали можеше да се изобрази графично, то това би била

картина на преплетена двойна линия, която като мост свързва миналото и бъдещето, мъжкото и женското – вечната спирала на двуцветната мартеница.

Баба Марта, 1 март

Двуполюсната природа на месеца е отразена във вярването, че той има две лица: едно обърнато към слънцето и друго – към зимата, подобно на митологичния Янус. Баба Марта имала двама мъже – разказва българско народно вярване – единият бил млад красавец, а другият – свадлив старец. Щом погледнела към младия, се засмивала и слънце огрявало земята; но ако погледнела към стареца, се начумервала и зимни вихрушки сковавали земята. В други приказни варианти Сечко като „свадлив“ старец или като „персонификация на вятъра“ винаги се явява съпруг на анонимната баба или на самата Марта. Малкият „Куц“ Сечко (февруари) и Големият Сечко (януари) (в Македонско брат на Марта е Април) са братята на Баба Марта, на които тя ту се сърди, ту се весели на една трапеза с руйно вино. Широко разпространено е поверието, че братята на Марта тайно изпили от нея общото им вино и с това я разлютили; но не могла да им се сърди дълго, та скоро се засмяла пак. Според поверие от Странджа и Родопите Марта има трима, седем, девет или единадесет братя – като последният вариант обединява всички месеци в годината заедно с Марта като дванайсета. В Русенско при продължително лошо време през март се прави символична сватба на някой млад мъж с Баба Марта, за да се оправи времето. Тази двойственост произтича от многото образи на Марта, в които тя е „баба“ и „булка“ едновременно.

В тези народни сказания някои изследователи виждат митологичния аспект на Баба Марта като закрилница на брака. Но също така тук можем да видим и нейния архетипен Анима образ – на девица (булка) и баба (мъдра стара жена) едновременно. Един **универсален образ на Великата майка**, страховита и блага, стара и млада, „(т)я е космическата сила, целостта на Вселената, хармонизацията на всички двойки противоположности, съчетаваща по чуден начин ужаса на абсолютното унищожение с безличното, но все пак майчинско успокоение. Както промяната, както потока на времето и реката на живота,

¹ Neumann 2015.

богинята едновременно създава, закриля и унищожава². Същевременно етимологично „баба“ не означава само стара жена, но най-общо жена – и в този смисъл Баба Марта е пламенен образ на всичко женско; една пламенна **Баубо**. Великата богиня майка присъства в митологичното мислене на Балканите още преди 8 хиляди години и продължава ярко да властва в тракийския пантеон. В древното мислене вселената е родена от женското начало, идентифицирано със земята, която има силата да самозачене и роди останалия свят. Затова и при траките Великата майка е едновременно майка и девица, която завърта колелото на сезоните, оплодена от мъжкото начало – нейния син Слънцето. При преминаването си в античногръцката и древноримската митология това общо женско божество е било разслоено на множество женски божества, които притежават нейни частични аспекти: Хера, Артемида, Атина, Кибела, Афродита... И техни характеристики присъстват в съхранения архетипен образ на Баба Марта.

В някои български народни приказки Марта е позитивен образ, който раздава на хората щастие и богатство. Народните представи ѝ приписват опозиционни свойства спрямо всичко хтонично: тя е червена и бяла, носи здраве и сила; нейната поява кара болестите и обитателите на „тъмната страна“ на света (змии, гущери, жаби, дървеници, бълхи и пр.) да се държат надалеч от света на хората. Затова ритуално на нейния празник се изтърсват завивки и черги, опалва се ритуално дворът, а преди изгрев дворът и къщата се почистват и се обхождат със силно удряне на метални предмети с думите: „Бягайте, змии и гущери, че Марта дойде!“. В други моменти тя е сърдита, навъсена, куца, „плюе“ върху хората (т.е. вали мартенски дъжд).

Южните ни съседи в Гърция разказват същата история за полярния характер на месеца, но там Март е мъж с две жени – млада и красива, а другата стара и грозна. От това си противоречиво двуженство Март си спечелил прозвището „**Март с петте мнения**“.

Образът на Баба Марта като бедна старица е известен не само в българската народна традиция, но и в широка част от Европа и Близкия Изток: румънци, молдовци, албанци, сърби, босненци, украинци, поляци, гагаузи и др. (изобр. 3); а като

бедна пастирка, прибързала да изведе стадата си на паша и затова превърната от мартенската вихрушка на камък, я познават турци, перси, французи, италианци, испанци, народите на Британските о-ви и др. Баба Марта вкаменява, но и размразява пастирката: от камъка потича вода.

Март е изпълнен с митологична семантика на състояния на преход и в този смисъл е един „месец-мост“: от един свят /сезон /психичен пласт в друг.

***

Тържествената празничност на 1 март, наред с други мотиви, е далечен отглас от **новогодишните мартенски тържества**, познати ни от Древен Рим. Почти до края на Средновековието у нас се използва Юлианският календар, в който новата година започва на 1 март. Първият ден на *mensis Martius* (лат. *месец на бог Марс*) е посветен на женското начало в образа на богинята на раждането, майчинството и жените Юнона – майката на войнствения бог Марс; но също и на самия бог Марс в неговата съзидателна и разрушителна същност.

Все още далеч от лятото, но с една крачка по-близо до пролетта, първи март е наричан у нас по народному Летник (Македония, Югоизточна Сърбия), Св. Евдокия или просто Мартеница. В старославянския календар месецът се е наричал „Соухий“ и „Ожоуйекъ“ (етимологично свързан с „лъжа“, т.е. лъжливото мартенско време – препратка и към неговата вечно изменчива природа). Името на месеца се свързва и с индоевропейското „*mar*“ – вода, както и със старославянското „*mog*“ – смърт.

Вода и смърт, живот и прераждане – месец март е изпълнен със символика на архетипа на Анима, женското начало, но и на вечната промяна – архетипа на Трикстера, или Хермес. Водата е културно устойчиво женски архетип, който изразява дълбинно-психологически представи за женското хтонично начало, една първична Анима в термините на аналитичната психология. Архетипно свързани с образа на Баба Марта са и древноримската Матер Матута – богиня на раждането и смъртта; древноиндийската Матри – олицетворяваща живителните и смъртоносни сили на природата; Кали, която сама изяжда родените от себе си деца.

² Кембъл 2017: 112-113.

В такъв смисъл месец март символично поставя задачата от жителните, но и опасни за съзнанието води на несъзнаваното, да се отвоюва животворността и да се пресътвори в реален плод в новия земеделски цикъл.

Алхимичният символ за вода и жена и е един и същ: **X**, това е студената и влажна флегма, но и жизненият дух, „*spiritus vegetativus*”³

Бог Марс, макар и да дава името на месец март, в Древен Рим се счита за свързан с всички топли месеци от март до октомври. Затова и неговите чествания отстоят в двата краища на топлия сезон. Вярва се, че Марс е свързан с всичко растително – той самият е роден от Юнона, която помиричала аромата на разцъфналите пролетни цветя (както и древногръцкият Арес е роден от забременялата от цветето Хера) и на свой ред символиката, която го обгражда, има преки препратки към образите на Световното дърво. Така месецът, посветен на неговите чествания, е символично начало на възраждащата се сила за растеж, експанзия и утвърждаване с новия цикъл/ новата година.

Арес/Марс включва в себе си двата полюса на цикъла живот-смърт-живот. Така напр. в минойско-микенската традиция до II хил.пр.н.е. Арес участва в сложен ежегоден ритуал: той изтръгва старото свещено дърво-майка, умира заедно с него (или с това довежда до смъртта на богинята-майка), а с новопосаденото свещено дърво започва и новият цикъл за човечеството. От друга страна копието на Арес/Марс има силата да поникне като дърво, ако бъде забито в земята. Един вегетативен жизнеутвърждаващ лечебен кадуцей и *axis mundi*.

Две хиляди години по-рано в Месопотамия се разказва подобната история за Инана, богинята на любовта и властта, която пресажда изкорененото свещено дърво в градината си без да знае, че в него са се заселили трима неканени гости: змия в корените му, девицата Лилит в ствола му и птицата-лъв Анзу-Имдугуд в дървесната корона. Гилгамеш по нейна молба отрязал дървото и изгонил от него митичните му обитатели, но не успява да постигне безсмъртие.

Едно първо отрязано, а после поникнало и разцъфтяло свещено дърво виждаме и в българския народен календар: „зарязаните“ лози през февруари ще се превърнат в

окичените с червено-белия цвят на мартениците плодни дръвчета през март.

***

Усуканите червено-бели **мартеници** (наричани *байници* в Средните Родопи, още *кичилка*, *гадалушка*) се считат за универсално средство срещу уроки и зли сили. На места у нас сред белия и червен конец добавят още зелен, син, розов, понякога и паричка. По-често вълнени, на места мартениците се изработват и от коприна или памук. Те се връзват по традиция на дясната ръка при децата или на шията като гердан на момите и скоро омъжените жени, но също и на младите домашни животни и дръвчета, които дават червен плод. Мартениците ще се свалят едва със завръщането на първите лястовици и щъркели (в други варианти: до първите разцъфнали дръвета; до Благовещение – 25 март; докато не чуят първото кукане на кукувица), само за да ги завържат на раззеленило се дърво (изобр. 1), или ги оставят под камък, или пък до гнездо на щъркел, или в полога на кокошките.

Дървото е осмисляно семантично като двойник на човека в българските народни вярвания – и в този смисъл окичването на дръвче с мартеница е равносилно на гарантиране, че и неговият близък – човекът, също ще бъде здрав и плодовит.

Мартеници се пазят и през годината: вярва се, че помагат на „урочасани от лошо око“ деца.

Мартениците, които се носят по тялото, не са единственият вариант, който народът ни познава. В Асеновградско на 1 март децата правят „Марта“, като обхождат къщите за здраве с малки дървени лястовички. Рядко срещан днес вариант е да се връзва червен плат на къщата или на изправен под стрехата дървен прът. Традиционно домакините са покривали с червен плат почистения двор и дръвчета.

Червеният цвят според народните вярвания има силата да отгонва злото: „От червеното всичко бяга!“. Червеният цвят е бил водещ в сватбените тържества; червено е и първото яйце на Великден; червеният цвят на кръвта е символ на физическа сила и живот. С усукан червен и бял цвят се свиват сватбарските китки, китките на побратимите, сватбарското знаме.

Белият цвят ярко присъства в общославянските митологични представи в образа на „Бела Бога“ – един бял бог, който в опозиция на „черния бог“

³ Юг 1996: 11.

символично сочи към новото, доброто, спасението. „Млада бела бога“ се свързва със зимното слънцестоене, когато денят започва да нараства над нощта и това води до възраждането на природата. Така белият цвят на мартеницата (белият Пижо) е в опозиция на Черния бог, наричан още Марен/ Марой / Марок (от старослав. *mar* – смърт, болест) и едновременно с това влиза в *coniunctio* с червената Марта (Пенда) – противоречивата богиня на подземното, пролетта и плодородието.

Червено-бялата спирала съдържа в себе си семантично мъжкото и женското начало, съставяйки **андрогинна комбинация** от тези две противоположности (изобр. 2). Алхимично след преодоляването на зимата, мартеницата бележи момента на трансформация от *albedo* (бялото) в *rubedo* (червеното). В **алхимията** *albedo* е вторият етап на трансформация, в който материята е разделена на два опозиционни принципа, които скоро отново ще се съединят, за да формират единство на противоположностите или *coincidentia oppositorum* по време на финалния етап – *rubedo*.

Изтъканите мартеници на 1 март имат своя митологичен паралел: изпридането на нишката в началото на „първа пролет“ (новата стопанска година) е митологично свързано с **древногръцките Мойри и с предящите Велики богини от древноизточните митологии. Така Баба Марта „заприда“ в мартеницата нишката на новия живот на природата и предизвиква космическото обновление.** В нишките ѝ присъстват символично миналото, настоящето и бъдещето (мойрите Клото – най-младата сестра, която преде нишката на човешкия живот; средната по възраст Лахесис, която превежда нишката а съдбата през завоите на живота; и най-възрастната Антропос, която отрязва нишката в края на живота). С изпридане на ново начало и гадаене какво предвещава съдбата са свързани определени дни през март. На места у нас първите дни на март се наричат „трите баби“: ако първата баба (1 март) донесе лошо време, то обратно – пролетта ще е слънчева; ако втората баба (на 2 март) донесе слънце, то лятото ще е кишаво; ако третата баба (3 март) донесе дъжд, то есента ще е топла.

Червено-бялата мартеничка е усукана винаги надясно – семантично препращайки към реда, бъдещето, положителния човешки свят (в

опозиция на лявото, което се свързва с хаоса и отвъдното); а след това двете нишки се усукват помежду си наляво. Така се оформя една **двойна вечна спирала – събиране на две противоположности, от които се формира третият елемент – вечността.**

Св. Четиридесет Мъченици, 9 март

Отбелязването на прехода от зима към пролет продължава и в следващите мартенски празници. На 9 март православната църква отбелязва мъченическата смърт на 40-те войника от арменския град Севастия, загинали заради христовата си вяра. В българските народни вярвания Младенци (Светога, Светиите-Проклетиите) се счита за истинското начало на пролетта. Астрономично по стар стил на 9 март се пада пролетното равноденствие (днес то е на 20-21 март), когато денят и нощта са приблизително еднакви като дължина. Народните вярвания описват, че на този ден слънцето се обръща към лято, а Господ забива 40 (или 140) нагорещени шиша в земята, за да я затопли. От това от земните недра излизат змиите и гущерите, затова на Младенци (другаде – на 1 март или на Благовещение) тропат с метални предмети, за да ги прогонят.

На този ден повсеместно момите, достигнали брачна възраст, излизат преди изгрев сутрин в гората или на полето (същите моми скоро след това ще са главните участнички в лазаруването на Връбница). В Западна България например от двете противоположни посоки – север и юг, излизат моми и възрастни жени и напалват преди изгрев големи огънове. По „петлено време“ се притаяват в мълчание, за да чуят от коя посока ще пропее петел (петелът е един от най-ярките соларни символи в българската народна култура) – от тази посока се вярва, че ще дойде плодородието. Заедно с първите петли, запяват и момите, а техните извити гласове събуждат останалите жени в селото, които със ставането си започват да месят 40 хлебчета във формата на „кукли“ („младенци“) – с глава, ръце и крака. Заедно с тях се вари и червено цвекло, което с наситения си червен цвят се смята, че изпълва с „кръв“, т.е. здраве хората. Според народни гатанки слънцето е родено от червената кръв на вола или петела.

В Западна България хлебчета-„младенци“ се раздават за здраве срещу „баба Шарка“ – грозна разрошена старица, която обикаля с повито бебе

на ръце и разболява хората от шарка (сипаница) (изобр. 4).

Обредните песни и ритуали, които момите извършват на 40 Мъченици, се случват близо до река или вода – което може да се свърже със славянските обреди за измолване на жених край вода. Същата идея се е запазила и в гадаенията на момите за женитба на празника в Южна и Югозападна България. Като цяло моминските песни на Младенци са изпълнени с любовна символика, често облечена в растителен символичен код; пее се за настъпването на пролетта. Чрез участието си в тези обреди на прехода девойките получават правото да се държат и обличат като моми и да бъдат избирани за снахи. На още едно смислово равнище се повтаря основният рефрен на месец март – за **свещения hieros gamos**.

Благовец, 25 март

Врх в плодородната символика, изпълнила месец март, е честването на Благовец – денят, в който се вярва, че св. Архангел Гавраил съобщил на Дева Мария благата вест за зачеването от Св. Дух на младенеца Исус. Българите традиционно свързват деня на Благовещение с „блага вест“ – ден на благост, който няма никакви страдания, зимата дефинитивно си е отишла и завърналите се пролетни птици – лястовици и щъркели – възвестяват идващото лято.

Щъркелите, символ на раждането, в народните ни представи се считат етиологично за произлезли от хората – също както и други пролетни предвестници като лястовицата и кукувицата. Вярва се, че щъркелите се превръщат в хора в зимните си обиталища „накрай света“, но там жените им не могат да раждат. Затова веднъж в годината, на Благовец (или на Младенци), идват по нашите земи, окъпват се в езеро с вълшебна вода и се превръщат на птици чак до есента. Преди зимата във водите на друго вълшебно езеро възвръщат птичия си вид преди да отлетят „на оня свят“. Още един елемент от **coniunctio oppositorum** на месец март.

Благовещение се смята за голям празник, „половин Великден“. Вярва се, че тогава всяка рана зараства бързо, затова и тогава дупчат ушите за обици на малките момичета, а също и „белязват“ агнетата и яретата.

Благовец се счита за ден на майката – тогава възрастни жени учат момичета сирачета как да омесят питка за празника.

Цикълът живот-смърт-живот може да се проследи в поредността на важните календарни дати в народния култ към Дева Мария, сред които: нейното раждане (8 септември) – Въведение Богородично (духовното ѝ раждане и въведение в църквата, 21 ноември) – раждането на Младенеца (превръщането ѝ в майка на 25 декември) – Сретение (отново ритуално причестяване в храма след раждането, влизане от фаза на след-родилен период отново в състояние на физическа и душевна фертилност, 2 февруари) – Благовещение (подчертаване на нейната плодовитост, 25 март) – Успение Богородично (Голяма Богородица, 15 август, смъртта на Дева Мария) и т.н. Важни дати, свързани с живота на Божията майка, маркират всяко начало и край на природния цикъл и свързаните с него човешки дейности по стопанството. **Богородица е събирателен образ на единството на човек и природа във вечно повтарящия се кръговрат на живота**. Затова и не е чудно, че тя се възприема и като земеделска богиня и може да се види в църковната иконопис с житен клас в ръка; но в образа ѝ присъстват и множество митологични елементи, присъщи на богините на дивата природа, стопанския живот, дома, възраждането: Кибела, Артемида, Персефона, Деметра.

Също като тях, и подобно на Баба Маррта, архетипно Дева Мария съдържа в себе си противоречието на архетипната Анима: едновременно девица и майка, съзидателка и свързана с хтоничното. На Благовещение е застъпен най-силно нейният аспект на раждаща девица – един от най-старите митологични варианти на образа на Великата богиня.

Богородица е тясно свързана с архетипа на Майката-земя и самата тя е персонификация на земята. В Западните Родопи на Благовец не се оре и копае, защото земята е бременна и от нея капе кръв. На други места се вярва, че каквото се засади в деня на забременяването на Светата Майка, ще даде сладък плод.

На Благовец заедно с пролетните птици се завръщат и хтоничните обитатели: змии и гущери; самодивите слизат сред хората от своите зимни обиталища, а заедно с тях се надигат и „различни други дихания“.

Както змиите, така и птиците са символ на трансцендентността, която прониква дълбоко в мартенската обредност. Пример за такова събиране на противоположности е вярването, че змия, убита на Благовещение, дава магическа сила на босилека, посаден в главата ѝ – той става лековит и с него могат да се правят магии за любов. Подобен мотив откриваме и в апокрифните легенди, където мотивите за раззеленяването на земята и бременността на Божата майка се сливат в разказа, че забременяла след като помирисила босилек – едно от най-свещените и лековити растения за българина (вж. по-горе и мотива за Хера, която родила Арес след като помирисала цветето; същият е и мотивът за раждането на Марс от Юнона).

У нас на Благовец трябва задължително да се яде нещо зелено – коприва, киселец, лапад – за да потече в човека „нова кръв“. Вярва, че в този ден тревата е благословена.

Върху образът на Богородица в народната култура оказва влияние и по-стари славянски и антични богини. В старославянски текстове от XI-XIV век се описва женски обред в чест на „рожданиците“ – закрилници на раждането и майчинството. В антична Гърция Артемида закриля брака и родилката. В Древен Рим през мес. март се чества празникът Матроналия в почит на Юнона Луцида (от лат. Юнона, която носи светлина и същевременно носи на бял свят децата) – богиня на раждането, майчинството и жените. Около дните на пролетното равноденствие римляните отдавали почит и на богинята Минерва (наследница на древногръцката Атина), свързвана с изкуствата и занаятите, медицината, мъдростта. Един образ, който може да се открие в християнската София (Премъдрост Божия).

Към Богородица като архетипен образ на земята насочва и вярването, че тя може да „отключи“ долната земя и Божия рай. **В българския традиционен календар има няколко лиминални момента, за които се вярва, че небето и земята се отварят и липсва граница между света на хората и отвъдното – и Благовец е един от тях.** Народът казва, че тогава небето се отваря и всички дървета се покланят, а заедно с небето се отваря и земята, с което показва своите скрити съкровища – където има заровено имане, в този ден се показва като син пламък над земята. В тази временна липса на ясни граници между долната, средната и горната земя е време за взаимното им проникване

и преподреждане. Самодивите и вилите се връщат в обиталищата си „накрай свет“. Змиите, излезли от своите зимни леговища, се очакват с нетърпение – вечерта цялото семейство се събира, за да посрещне змията стопанин от огнището и да преброи домочадието (т.е. да ги дари със здраве); през деня жените оставят престилките или кърпите си с вярването, че ако ги пролази змия, ще се сбъдне тяхно съкровено желание. А след това хтоничният обитател, символично донесъл със себе си възможността за обогатяване на човешкия свят, трябва да бъде изгонен: змиите отново се прибират в пещерите при своя змийски цар, а хората ритуално маркират този момент с наричането: „Ево! Азе, като съм доле,/ ти да си в поле./ Като съм в поле,/ ти да си в доле“.

Светата майка се възприема за застъпница и към нея се обръщат с молитви да закриля пред Бога, пред различни демони, природни стихии, реални нападения. Вярва се, че Дева Мария може да спаси от ада и най-недостойните грешници.

***

Месец март в българския народен календар съставлява една пъстра и семантично и обредно свързана картина на общ обреден и празничен комплекс на *coniunctio oppositorum*. С прекрочване на границата между сезоните колективните представи и преживявания говорят за промяна и ново начало от зимата към пролетната топлина и възраждането на живота. През март българинът се среща с всички аспекти на архетипа на Великата майка: като мъдра старица и девица (Баба Марта), като плодородна жена (Благовещение) и като принадлежаща на хтоничното (Младенци).

Литература:

Байчинска, Красимира 2016: Архетиповият свят на мартеницата. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. БАН, София, 33-59.
Вакарелски, Христо 1943: Българските празнични обичаи. Военно-книгоиздателски фонд, София.
Виденова, Михаела 2016: Водата в лечителския обреден комплекс русалии – образи на психето, образи на архетипа на Анима. Непубликувана лекция, Семинари по аналитично-психологическа антропология, научно-приложен проект на ИЕФЕМ-БАН и БОАП „К. Г. Юнг“.
Виденова, Михаела 2016а: Българският традиционен обичай „ходене на росен“ – психолого-антропологични перспективи. Водата в „ходене на росен“ като женски психологически архетип и архетип на психичната трансформация (Анима и Меркурий). – В: Морето – граница или врата. Водата – индустриални и културни преходи. М. Любчева, Д. Радойнова (Съст.). „Бряг“, Бургас. 51-56.

Виденова, Михаела 2016б: Слънчевият Ярило. „Черга“, (84), 18-20.

Вълчинова, Галина 1994: Сечко и Марта – формирането на един митологичен комплекс в българската народна култура. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. Том II. „Клуб '90“, София. 33-77.

Георгиева, Иваницка 2000: Култът към Богородица в българската народна култура. – В: Европа и България. Сборник в памет на проф. Христо Гандев. Милен Семков (Съст.). УИ „Св. Климент Охридски“, София. 35-53.

Кембъл, Джоузеф 2017: Героят с хиляди лица. „Елементи“, София.

Кузманова, Василка 1981: За системния характер на пролетните обреди. – В: Обреди и обреден фолклор. Т. Живков (Съст.). Българска академия на науките. Институт за фолклор, София. 115-145.

Маринов, Димитър 1981: Народна вяра и религиозно народни обичаи. Том I. „Наука и изкуство“, София.

Миков, Любомир 1985: Първомартенска обредност. „Септември“, София.

Мифы народов мира. Энциклопедия. 1988. Том 2. „Советская Энциклопедия“, Москва.

Седакова, И. А., М. М. Макарцев, Т. В. Цивьян (Съст.) 2009: Мартеница. Mărțișor. Март'с. Verige... (Материалы Круглого стола 25 марта 2008 года). Институт славяноведения РАН, Центр лингвокультурных исследований „Balcanica“, Москва.

Старева, Лилия 2005: Български светци и празници. Ритуал и забрани, гадания, предсказания и магии, метеорологични прогнози, обредни вещи, храни и символи. „Труд“, София.

Шарп, Дарил 2006: К. Г. Юнг. Лексикон. термини и понятия по аналитична психология. „Лега Артис“, Плевен.

Юнг, Карл Густав 1994: Избрано. Книга 3. „ЕА“, Плевен.

Юнг, Карл Густав 1995: За основите на аналитичната психология. Тавистокски лекции. „ЕА“, Плевен.

Юнг, Карл Густав 1996: Дух Меркурий. „Канон“, Москва.

Neumann, Erich 2015: The Great Mother. Princeton University Press. Princeton, New Jersey.